

УДК 9 (477)

DOI: 10.30840/2413-7065.1(70).2019.162085

ТРАНСФОРМАЦІЯ ШКІРЯНОГО КУСТАРНОГО ПРОМИСЛУ УКРАЇНЦІВ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНИЩИНИ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (ПОЧАТОК – ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ)

Оксана СЕМЕНОВАorcid.org/0000-0003-4848-3235

кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історичних студій НДІУ

Анотація. У статті досліджено трансформацію шкіряного кустарного промислу в умовах нових історичних реалій – встановлення і розвитку радянської державності (початок – перша половина ХХ ст.). Увага автора сфокусована на взаємозв'язках між виробниками, споживачами та контролюючими органами, новому трактуванню образу кустаря не як виробника матеріальних благ, майстра, господаря, а як «ворога» на основі майнової та класової нерівності.

Розглянуто низку законодавчих документів, які регламентували діяльність шкіряної кустарної промисловості у 1919 – 1950-х рр. Висвітлено нові форми організації праці кустарів: кооператив, трудова комуна, артіль, майстерня. Досліджено, що найактивніше до кооперування залучалася бідняцька частина кустарів; економічно стійкі кустарі чинили опір. Споконвічне властиве майстрам прагнення до індивідуальності витіснялося новими цінностями: колективна праця, колективне майно тощо.

Встановлено, що високий податковий тиск, фактична монополізація шкіряної сировини державою та тотальний контроль над кустарним промислом призвели до появи тіньового виробництва. Радянська влада широко застосовувала різноманітні методи для виявлення та покарання кустарів, які приховували свій промисел: переслідування і цькування, навішування ярликів «куркуль», «спекулянт», позбавлення громадянських прав, арешти, вилучення майна, засобів виробництва, сировини тощо. Однак недостатнє забезпечення населення товарами державної шкіряної промисловості зумовило попит на кустарні вироби, тому нелегальний шкіряний промисел в окремих регіонах Середньої Наддніпрянищини проіснував до 60-х років ХХ ст. Зазначено, що приховане кустарництво не лише допомагало кустарям та їхнім сім'ям вижити у часи соціальних потрясінь, але й стало своєрідною формою їх спротиву державній політиці витіснення приватного виробника з господарського ринку країни.

Ключові слова: шкіряний кустарний промисел; тіньове виробництво; промислова кооперація; одержавлення промислу.

TRANSFORMATION OF THE TANNING HANDICRAFT INDUSTRY OF THE MIDDLE DNIEPER UKRAINIANS DURING THE ESTABLISHMENT OF THE SOVIET STATEHOOD (EARLY AND MID-20TH CENTURY)

Oksana SEMENOVA

Candidate of Historical Sciences, research fellow of the Historical Studies Department of RIUS

Annotation. The article is devoted to the transformation of the tanning handicraft industry in the conditions of establishment and further development of the Soviet statehood in the early and mid-

© Семенова О.

twentieth century. The author examines relations between manufacturers, customers and controlling authorities, and also focuses on a new image of a craftsman – not a manufacturer of goods and a good master but a social “enemy” due to class and wealth disparities.

A number of legislative documents regulating handicraft tanning industry in 1919–the 1950s are described, and such new forms of labor organization as co-operative craft societies and workshops, labor communities are considered. The author reveals that poor craftsmen used to be the most active in cooperation, while wealthy masters opposed to this process. The masters’ long-established strive to exercise their personality was pushed out by such new values as collective labor, collective property, etc.

It is established that high taxation and almost complete monopolization of rawstock by the state, as well as total control over the tanning handicraft industry, led to illegal manufacturing. Soviet authorities used different ways to disclose and punish “shadow” craftsmen: persecution, stigmatizing as “kurkul” and “speculator”, deprivation of civil rights, detention under arrest, confiscation of property, equipment, raw materials, etc. However, the insufficient produce of the state tanning and leather industry raised demands for the handicraft goods. For this reason, the illegal tanning handicraft industry had existed in some regions of the researched territory till the 1960s. The author emphasizes that illegal handicraft industry appeared to be for craftsmen and their families not only the way to survive but also a particular form of opposition to the state policy aimed to remove private manufacturers from the state economic sector.

Key words: tanning handicraft industry; illegal manufacturing; industrial cooperation; nationalization of the handicraft industry.

Вивчення ремісничої діяльності українців, а саме ремесел та промислів як форм господарювання, є дуже важливим з погляду розуміння соціокультурних процесів. Оскільки об’єкти господарювання (в даному випадку – вироби шкіряного кустарного промислу) та, власне, сам процес праці є явищами соціальними, вектор дослідження спрямовуємо на вивчення трансформації промислу та розкриття характеру взаємозв’язків між суб’єктами ремісничої діяльності у досліджуваній історичній період.

Метою розвідки є дослідити трансформацію шкіряного кустарного виробництва українців Середньої Наддніпряниці в умовах нової соціально-політичної реальності – становлення та подальшого розвитку радянської державності (початок – перша половина ХХ ст.) – та її вплив на систему взаємозв’язків між виробниками, споживачами та контролюючими органами, а також зміни у трактуванні образу

кустаря у суспільній свідомості. Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань:

- розглянути законодавчі документи, які регламентували діяльність шкіряної кустарної промисловості у 1919 – 1950 рр.;
 - проаналізувати систему взаємозв’язків та співвідношення інтересів між виробниками, споживачами та державними контролюючими органами;
 - висвітлити нові форми організації праці кустарів;
 - дослідити суперечності та конфлікти, що виникали між державною владою і кустарями, а також між соціальними групами (сільською біднотою та кустарями);
 - охарактеризувати зміни у суспільній свідомості, зумовлені появою нелегального (прихованого) кустарництва.
- Аналіз наукової літератури та джерел засвідчує, що окремі аспекти обраної проблематики висвітлювалися у

дослідженнях науковців радянського та сучасного періодів. Так, розвиток кооперативного руху, виникнення артіль та майстерень шкіряників розглянуто у праці О. Моргуна [15]; питанням одержавлення кустарно-ремісничої промисловості та створення промислової кооперації присвячені дослідження Л. Низової [17 – 19]; у публікаціях О. Сушка [26] та І. Щербини [35] знаходимо фрагментарні відомості про функціонування шкіряних ремесел у період непу; у дослідженнях О. Стасюк [25] та Л. Костенко [13] розкрито оцінювання праці кустарів, ставлення до них з боку односельців. Дотичними до дослідження є видання, які містять зведення репресивно-каральних органів (НКВС, ГПУ тощо) та повідомлення місцевих органів влади щодо ходу проведення розкуркулення та колективізації, а також пов'язані з цим настрої місцевого населення [24; 27].

Однак розглянуті вище публікації містять недостатньо інформації про трансформаційні процеси, що відбувалися у шкіряному промислі у період становлення та розвитку радянської державності, тому, вважаємо, тематика дослідження потребує подальшої розробки.

Жовтневий переворот 1917 р. і встановлення радянської державності призвели до того, що з перших днів нової влади почалося втілення в життя програми більшовицької партії, провідною тезою якої була ліквідація приватної власності у будь-якому вигляді. Центральним питанням постало одержавлення дрібних товаровиробників. Податковий, ідеологічний та соціальний тиск на кустарів, їх переслідування, цькування, навішування ярликів «куркуль» та «спекулянт»

викликали зміни у свідомості українців та призвели до трансформації їх традиційної культури: кустарі та ремісники стали «ворогами народу», вигнанцями суспільства. Так, стаття 21 Конституції Радянської України, прийнятої в 1919 р., передбачала позбавлення виборчих прав громадян, які використовували найману працю і тримали промислові підприємства [11]. Під таку категорію потрапляли також кустарі і ремісники. Отже, одним із способів тиску на кустарів було позбавлення їх громадянських прав.

Проте в умовах громадянської війни держава не могла забезпечити потреби населення у мануфактурних товарах, зокрема в одязі та взутті (наприкінці 1918 р. – на початку 1919 р. 80–90% продукції взуттєвих фабрик складало армійське взуття [20, с. 125]); шкіряна кустарна промисловість залишалася домінуючою: обсяг продукції підприємств державної шкіряної індустрії скоротився на 70%, тоді як кустарної промисловості – на 30% [17, с. 54].

Розпочата у 1919 р. націоналізація об'єктів промисловості передбачала відчуження майна та засобів виробництва у ремісників та кустарів та передачу їх у державну власність. Директива уряду «Про монополізацію шкіри» фактично встановлювала державну монополію на шкірсьировину. Зокрема, визначалося, що всі сирі та вироблені шкіри рогатої худоби, коней, кіз, опойки, овчини ставали власністю держави; використання названих вище сортів шкір для потреб армії, промисловості та населення визначалося Шкіряним комітетом Ради народного господарства України, розкрий із зазначених сортів шкір, що зберігався на приватних складах, конфісковувався на користь держави. Особи,

які порушували правила, підлягали суду Військово-Революційного Трибуналу [29, арк. 73].

Серед інших регламентуючих документів зазначимо Декрет Раднаркому РФРР «Про регулювання кустарної промисловості та націоналізацію промисловості» 1920 р., який регулював процес націоналізації шкіряних виробництв. У зв'язку із встановленням державної монополії на заготівлю, купівлю та продаж шкіряної сировини переважна більшість дрібних шкіряних підприємств була передана у державну власність. Вироблення шкір здійснювалося на державних шкіряних та приватних заводах, які отримали дозвіл Головшкіри, а також на заводах, зданих в оренду органами Головшкіри. Особи, які самостійно займалися виробленням шкір, підлягали суду із конфіскацією засобів виробництва та сировинних матеріалів [34, арк. 6]. Згаданий вище декрет забороняв вільний продаж шкіряних виробів, зокрема шкіри та взуття. Приватні виробники цих товарів розглядалися як спекулянти [32, арк. 2–3, 11]. Постанова РНК УСРР «Про вилучення деяких товарів з обігу на вільному ринку» (1921 р.) вилучала з вільної торгівлі також підшовву шкіру [29, арк. 110].

Отже, створювалися всі умови для того, щоб підпорядкувати кустарний шкіряний промисел під повний контроль держави. Для виявлення кількості кустарів та їхніх прибутків була запроваджена реєстрація кустарних підприємств; незареєстровані виробництва перебували на нелегальному становищі [29, арк. 71; 32, арк. 2–3]. Залежність від фінансових контролюючих органів та величезні податки спричинили перехід більшості дрібних виробників на

державні фабрики і заводи або у тіньове виробництво [19, с. 214].

Із затвердженням непу у березні 1921 р. урядом було створено низку декретів та постанов, що сприяли діяльності дрібних приватних підприємств [4, с. 463–464; 5, с. 585; 14, с. 4]. Декрет РНК УСРР «Про заготівлю та переробку шкіряної сировини» (1922 р.) надавав дозвіл приватним особам та їх об'єднанням вільно переробляти, купувати та продавати шкіряну сировину. Проте у реєстрації кустарних підприємств могли відмовити, якщо їх обладнання не відповідало відповідним вимогам. Крім того, держава встановлювала також технічний контроль за виробленням шкір [30, арк. 229]. Легалізація приватної торгівлі вивела з підпілля дрібних підприємств, які, з метою податкового контролю, були зобов'язані реєструватися у місцевих органах влади (сільські кустарі – у волосних виконкомах, міські – у кооперативно-кустарних відділах раднаргоспів) [32, арк. 2].

Сприятливі умови для приватного бізнесу у цій галузі призвели до виникнення приватних шкіряних заводів кустарного типу – «кадушників» [26, с. 121]. Загалом у період непу завдяки відсутності потужної державної шкіряної індустрії шкіряний кустарний промисел займав лідируючу позицію у забезпеченні населення своєю продукцією: у 1926 р. кустарі виробили на 93% продукції більше, ніж державні шкіряні фабрики [31, арк. 130].

Одне із завдань більшовицької політики полягало у повній пролетаризації дрібного виробника, його інтеграції у радянську систему колективного господарювання. Аби заохотити кустарів вступати до закладів промислової

кооперації, урядом було передбачено низку податкових пільг, допомогу у постачанні сировиною закладів промкооперації та їх кредитування, організацію навчання кустарів у кустарно-промислових школах та навчальних майстернях тощо [33, арк. 23–24; 21, с. 221; 22, с. 203–209; 7, с. 124–125]. Це сприяло збільшенню кількості кооперативних товариств, артілей, майстерень. Так, у 1924 р. у Київській губернії нараховувалося 30 артілей шкіряників, 39 артілей шевців, 18 артілей шапкарів, у 1925 р. на Чернігівщині діяли 60 шкірообробних, 10 шевських, 6 шапкарських артілей [33, арк. 50, 152].

Основним союзником держави у кооперації ремесел та промислів була бідняцько-батрацька частина кустарів, яким надавалися переваги у постачанні сировини, створювалися вигідні умови для збуту продукції тощо [12, с. 34, 44]. Натомість заможні або економічно стійкі одноосібники приєднувалися до артілей або трудових комун неохоче, а ті, хто вступив примусово, не були зацікавлені у якості продукції, виготовленої за державним замовленням. Вони працювали у кооперативі байдуже, виготовляючи продукцію низької якості, часто псували реманент, обладнання, вдавалися до розкрадання сировини та підпільного вироблення товарів [17, с. 139]. Кустарям, які працювали в артілях, заборонялося займатися промислом вдома. Це змусило частину майстрів перейти у тіньове виробництво: вночі вони потайки виготовляли кожухи, шапки та обмінювали їх у своїх односельців на продукти харчування [25, с. 142]. З метою виявлення тіньового виробництва кооперативні спілки висилали на села своїх агентів [8, с. 39]. Однак, незважаючи на це, кустарі не припиняли свого ремесла, бо через

малі заробітки в артілях перебували на межі виживання [13, с. 81]. Загалом держава з упередженням та недовірою ставилася до кооперованих заможних кустарів, вважаючи їх потенційними «хазяйчиками», оскільки вони не могли відразу змінити приватницької психології та стати колективістами. За ними був встановлений особливий контроль. Такі кустарі-одинаки чинили відчайдушний опір кооперуванню; проти них і були спрямовані жорсткі заходи з боку уряду та партії, які набрали найбільшого розмаху із впровадженням політики колективізації.

Розпочата в 1928 р. колективізація сільського господарства торкнулася і кустарних промислів. Суцільна колективізація передбачала повний економічний контроль держави над селянами; прикриваючись гаслом «ліквідації куркульства як класу», у найпрацьовитіших верств сільського населення – землеробів та кустарів – забирали землю, майно, худобу, житлові та промислові приміщення. Так, у постанові кооперативної наради при ЦК КП(б)У зазначалося, що метою остаточної боротьби партії з «класовим ворогом» у кустарній промисловості ліквідувалися непмани як «кровопивці на тілі народу» [18]. Крупні ремісники та кустарі розглядалися державою як дрібнобуржуазні контрреволюційні елементи, а отже, карально-репресивні органи спрямували всі сили на боротьбу з «потенційними опозиціонерами» [2, с. 176–177].

Розіслані місцевим органам ОДПУ розпорядження про ліквідацію спекулятивних елементів на ринках шкіряної сировини надавали право здійснювати арешти, конфісковувати майно, виносити вироки про тюремне ув'язнення або

виселення власників шкіряних майстерень [27, с. 31, 39]. Як результат – було проведено 445 обшуків та здійснено 192 арешти серед шкіряників [24, т. 2, с. 654].

Постанова Раднаркому УСРР (1929 р.) відносила до куркульських господарств також ті, які мали промислові приміщення (наприклад, чинбарні). Це означало навішування кустарям-шкіряникам ярлика «куркуль», конфіскацію їхнього майна та позбавлення громадянських прав. Розкуркулення здійснювалося без суду та слідства спеціально створеними «трійками», які включали представника НКВС, голову сільради та партійного секретаря. При відмові вступати до колгоспу активісти забирали не лише продукти, але й найдорожчі та найкращі предмети одягу, зокрема кожухи [16, с. 360]. Щоб уникнути розкуркулення, селяни почали нелегальний масовий забій худоби. Незначну частину шкір вони здавали державі, а решту потайки віддавали на переробку шкіряникам або продавали скупникам [24, т. 3, кн. 1, с. 566].

Одним із методів позаекономічного примусу, що застосовувався до селян, було запровадження системи селянських повинностей. Селяни здавали власну продукцію безкоштовно, інакше їх визнавали саботажниками та «злісними ухильниками» від виконання подвірного плану, який встановлювали нереальний, аби мати додаткову можливість конфісковувати селянське майно та будівлі [10, с. 205]. Що стосується шкіряного промислу, то фактично він унеможлиблювався за рахунок зобов'язання здавати у державні заготпункти шкіряну сировину, про що свідчить подана нижче повістка, яка була обов'язковою до виконання:

«Громадянину _____ (ПІБ)

Села _____

За Вашим господарством рахується заборгованість по обов'язкових поставках: м'яса _ (кг), молока _ (літрів), яєць _ (штук), свиних шкір _ (штук), вовни _ (кг), картоплі _ (кг).

Встановлені Урядом строки виконання зобов'язань по поставках державі вищезгаданих сільськогосподарських продуктів і сировини минули.

Виконком районної Ради депутатів трудящих пропонує Вам у десятиденний строк покрити вищезазначену заборгованість по поставках державі продуктів тваринництва, тваринницької сировини і картоплі, у противному разі до Вас буде вжито заходів впливу, передбачених законом – безпірне вилучення худоби, птиці, накладення грошового штрафу, стягнення грошової вартості незданих у строк продуктів, а також позбавлення Вас права користування присадибною ділянкою строком від одного до двох років.

Голова виконкому _____
(Підпис)

23 листопада 1935 р.» [З особистого архіву автора].

Проте зростання державної промисловості і скорочення кустарної не означало наповнення ринку потрібними товарами, попит перевищував постачання через брак товарів першої необхідності. Це викликало невдоволення серед селян: на Чернігівщині вчитель с. Яблунівка на прохання селян пояснити, де при колективізації вони отримуватимуть шкіру на взуття, іронічно відповів, що шкіри «знімуть із старих людей»; на політборах у Городнянському районі колгоспники запитували, «на скільки збільшена продукція легкої промисловості, що не вистачає чобіт, мануфактури» [16, с. 163, 292].

Відсутність шкіряного взуття викликала появу саморобних гумових черевиків, виготовлених із камер зношених автомашин [23, с. 19]. Очевидці свідчать, що шкіряне взуття було розкішшю на той час: нерідко сім'я мала одну пару черевиків на всіх членів [6].

Механізм знищення приватного підприємництва передбачав створення таких умов, щоб унеможливити домашнє виробництво: сільським кустарям не дозволялося тримати вдома знаряддя праці та займатися промислом у домашніх умовах; було заборонено купівлю продукції у некооперованих кустарів [12, с. 34]. До виявлених тіньових виробників застосовувалися покарання у вигляді штрафів, тюремного ув'язнення, вилучення сировини, готової продукції, інструментів [13, с. 81]. Зафіксовані випадки конфіскації майна у власників шевських майстерень [3, с. 14].

Податковий тиск, система штрафів, навішування ярликів «куркуль», «непман», звинувачення у ворожих настроях, залякування, насильницька колективізація шкіряних промислів, вилучення шкірсировини та засобів виробництва на користь держави призвели до концентрації сировинного ринку в руках держави та відходу кустарів від занять промислом або переходу на нелегальне виробництво. Окрім цього, приватні підприємці вдавалися також до створення лжекооперативів, фіктивних артілей, нелегальної закупівлі дефіцитної сировини тощо. Такі операції здійснювали не лише дрібні місцеві виробники, але й крупні: у 1928 р. органами ДПУ було заарештовано 192 осіб, задіяних у нелегальному шкіряному виробництві. Під час арештів та обшуків виявлено таємно обладнані бойні, 6 прихованих

тіньових заводів, 7 складів та понад 6 тис. шкір [35, с. 211]. Такі дії шкіряників були своєрідним опором на директиви уряду [9, с. 7].

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. внаслідок репресій, колективізації, Голодомору розпочався процес активної руйнації традиційного способу життя українців. Надзвичайно високі ціни зробили промислові товари недоступними для селян, рідко яка родина мала кожух, шапку і пару чобіт на кожного члена сім'ї. Фізичне знищення кустарів та ремісників під час Голодомору спричинило майже повне припинення функціонування шкіряних ремесел. Незначні заробітки від ремонту старого поношеного взуття селян допомагали майстрам вижити та врятувати свої сім'ї від голоду.

Наприкінці 1930-х років у зв'язку із закриттям ряду кредитно-промислових та збутово-постачальних товариств, а також фактичною ліквідацією кустарної промисловості, яка забезпечувала сільське населення предметами першої необхідності (одягом, взуттям), в УРСР почався товарний голод. Ситуація, що склалася, спонукала державу до запровадження відповідних заходів. У 1940 р. ЦК ВКП (б) було прийнято постанову, відповідно до якої селяни, виконавши план з постачання сировини державі, могли самовільно користуватися надлишками сировини. В селах знову почала розвиватися мережа дрібних промислових підприємств, проте відродженню домашніх промислів перешкодила війна [15, с. 24].

Під час Другої світової війни вся продукція, особливо взуття, що випускалося шкірзаводами, йшла на задоволення потреб армії. Крім того, шкіряна

промисловість забезпечувала авіаційну, автотракторну, танкову та інші військово-галузі необхідними видами шкіри для технічних виробів. Катастрофічна нестача взуття в діючій радянській армії та дефіцит шкіряної сировини спричинили масове виготовлення на державних фабриках і заводах чобіт із заміника шкіри – кирзи, які носило не лише військове, а й цивільне населення. Через відсутність промислових товарів і підвищення попиту на предмети першої необхідності у період війни й упродовж перших повоєнних років кустарі знову поверталися до домашнього виробництва: «Батько розповідав, що після війни треба було виживати, тому й робили, хоч займатися кустарним ремеслом строго заборонялося. Шкури забитих тварин треба було здавати в державу, навіть свиней не дозволяли смалити, треба спочатку було здерти шкуру і здати. За знайдені шкури садили в тюрму. Тому ховалися, колотили в бочках вночі, щоб ніхто не бачив; вручну стругали мездру, струги робили самі. Готові дублені шкіри теж ховали, навіть закопували в землю, щоб ніхто не знайшов. Для вичинення шкір у цей період кустарі почали вже застосовувати хімічні дубителі, які вони крадькома виносили із шкірзаводів» [1, арк. 3].

Післявоєнний голод (1946 – 1947 рр.) знову змусив селян шукати шляхи виживання. Одним із засобів порятунку були кустарні шкіряні вироби, які селяни збували у менш постраждалих від неврожаю та примусової хлібозаготівлі західних областях України. У Васильківському районі Київської області в повоєнні роки кустарі продовжили займатися прихованим виробництвом: «Купляли у селян сировину з домашніх

тварин, діставали хімікати. Прямо в хаті в бочці замочували шкіри, потім стругали, сушили, фарбували. Бочка стояла біля печі, щоб шкідливі випари витягувало в комин. Але все це робилося підпільно, бо заборонялося законом. Вичинені шкіри розмічали на передки і голенища, вирізали по формі, пакували і продавали, здебільшого везли міняти на хліб в Західну Україну. Батько з таких поїздок привозив 2 – 3 мішки хліба. Коли було сильно тяжко, то займалися вичинкою шкір, бо це давало додатковий прибуток, проте боялися. Тому вже у 48-му році припинили» [1, арк. 9–10].

У повоєнні роки за рахунок вдосконалення технологічного процесу, покращення організації виробництва відбувається зростання продуктивності праці на шкіряних заводах, збільшується кількість та асортимент їх виробів. Натомість на початку 50-х років ХХ ст. відбувається подальше скорочення домашнього виробництва. Однак в окремих регіонах кустарі продовжували займатися шкіряними промислами нелегально. Зокрема, у м. Василькові на Київщині, м. Седневі на Чернігівщині шкіряне кустарництво проіснувало до 50 – 60-х років ХХ ст. [13, с. 81], поки у продажу не з'явилася достатня кількість продукції фабричного виробництва.

Отже, розглянувши трансформацію шкіряного кустарного промислу українців Середньої Наддніпрянщини в умовах нових історичних реалій – встановлення і розвитку радянської державності – та її вплив на соціокультурні процеси, можна дійти таких висновків:

– низка постанов та декретів, виданих радянським урядом, призвела до поступового витіснення шкіряного

кустарного виробництва та концентрації сировинного ринку в руках держави;

– у період непу певні поступки кустарям, зокрема лояльна політика оподаткування, викликали стрімке зростання кількості шкіряних підприємств та вивели з підпілля дрібних виробників;

– політика одержавлення кустарних промислів та примусове кооперування кустарів у артілі, трудові комуні, промислові кооперативи тощо призвели до відчайдушного опору економічно стійких кустарів; до них держава застосувала такі методи боротьби, як переслідування і цькування, навішування ярликів «куркуль», «підкуркульник», позбавлення громадянських прав, арешти, вилучення майна, засобів виробництва, сировини тощо;

– нова соціально-економічна та політична реальність викликала зміни у суспільній свідомості селян: колишні заможні або економічно стійкі майстри-кустарі стали «ворогами», характерними явищами були недовіра, навмисне псування та розкрадання колективного та державного майна. Разом з тим опорою для проведення державницької політики розкуркулення та колективізації стали бідняки та батраки, які, не зробивши ніякого особистого внеску до колективного господарства, користувалися усуспільненими засобами виробництва, сировинними матеріалами та мали низку пільг, передбачених законодавством;

– трансформація промислу виявилася також у набутті ним форми тіншового виробництва, яке було не лише засобом додаткового заробітку та виживання для кустарів та їхніх родин, а виступало як своєрідний спротив намаганням уряду встановити тотальний контроль над домашнім виробництвом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського Національної академії наук України. Ф. 14 – 3, од. зб. 1441. Семенова О. В. Матеріали дослідження шкіряних промислів на території Середньої Наддніпряни в смт Глеваха Васильківського району, м. Василькові Київської області та с. Данина Ніжинського району Чернігівської області. 2013 – 2015 рр. 14 арк.

2. Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУНК – ДПУ – НКВС – КДБ на Київщині в період 1919 – 1980-х років. *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. 2011. № 1 (36). С. 156 – 234.

3. Вербицький М. Найбільший злочин Кремля. Лондон: Накладом ДОБРУС у В. Британії, 1952. 112 с.

4. Декрет СНК «О руководящих указаниях органам власти в отношении мелкой и кустарной промышленности и кустарной сельскохозяйственной кооперации». *Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства за 1921 г.* Москва: Управление делами Совнаркома СССР, 1944. Бюллетень № 47. С. 463 – 464.

5. Декрет ВЦИК и СНК «О кустарной и мелкой промышленности». *Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства за 1921 г.* Москва: Управление делами Совнаркома СССР, 1944. Бюллетень № 53. С. 585.

6. Записано Галиною Корнієнко від Ганни Замогильної, 1915 р.н., с. Котляревське Полтавської області. *Проект усної історії «Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30 рр.»*. Вільям Нолл, 1992 – 1999. Архів усної історії, Центр дослідження української спадщини, Коледж св. Томаса Мора, Саскачеванський університет. URL: <http://drc.usask.ca/projects/pcuh/transformation/ukr/search.php?all=TRUE> (дата звернення: 01.02.2019).

7. Зарудний С. Професійна освіта в кустарній промисловості на Україні. *Кустарна*

- промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР / за ред. С. Зарудного. Харків: Літературна друкарня книгоспілки, 1927. С. 149 – 157.
8. Калиник О. Що несе з собою комунізм? Документи про російсько-комуністичний терор в Україні. Мюнхен-Торонто: Спілка Визволення України, 1953. 112 с.
9. Капустян Г. Інформаційні матеріали ВЧК – ГПУ як історичне джерело з вивчення суспільно-політичного життя українського села 20-х рр. З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. 2001. № 2 (17). С. 1 – 12.
10. Козацька Т. Державні повинності селян в сільському господарстві УСРР (1928 – 1933 рр.): історико-теоретичний аспект. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: міжвід. зб. наук. пр. 2005. Вип. 13. С. 202 – 213.
11. Конституція Украинской Социалистической Советской Республики. Харьков: Всеукраинское издательство, 1920. 16 с.
12. Кооперирование и коллективизация бедноты и батрачества в кустарно-промышленной кооперации: сборник материалов. Москва: Издание Всекопромсоюза, 1930. 55 с.
13. Костенко Л. Кожум'яцьке і шевське ремесло у містечку Седневі на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*. 2007. № 4. С. 77 – 83.
14. Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР / за ред. С. Зарудного. Харків: Літературна друкарня книгоспілки, 1927. 225 с.
15. Моргун О. Нарис історії промислової кооперації України. Мюнхен: Друкарня Logos, 1966. 270 с.
16. Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928 – 1938: збірник документів та матеріалів / авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2012. 464 с.
17. Низова Л. В. Одержавлення кустарно-ремісничої промисловості в УСРР (20-30-ті рр.) / відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2001. 167 с. (Історичні зошити).
18. Низова Л. Інтеграція дрібного власника в радянську систему виробництва в Україні (початок 1930-х років). URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-5068.html> (дата звернення: 08.02.2019).
19. Низова Л. Кустарі та ремісники України впродовж непу. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2013. Вип. 22. С. 207 – 218.
20. Положение кожевенной промышленности в первую половину 1919 года. *Народное хозяйство*. 1919. № 9 – 10. С. 125.
21. Постанова АФК при РНК УСРР «Про заходи щодо розвитку кустарно-промислової кооперації», затверджена УЕН 16.11.1925. *Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР* / за ред. С. Зарудного. Харків: Літературна друкарня книгоспілки, 1927. С. 218 – 221.
22. Резолюція XIV Конференції ВКП (б) «Про промислову кооперацію». *Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР* / за ред. С. Зарудного. Харків: Літературна друкарня книгоспілки, 1927. С. 203 – 209.
23. Сенько Г. Штани латані у клітку – виконуєм п'ятилітку. Буенос Айрес: Вид-во «Перемога», б. р. 34 с.
24. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. Документы и материалы: в 4-х т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. Т. 2: 1923 – 1929. 1168 с.; 2003. Т. 3: 1930 – 1934 гг. Кн. 1: 1930 – 1931 гг. 864 с.
25. Стасюк О. Геноцид українців: деформація народної культури. Київ: ВД «Стилос», 2008. 224 с.
26. Сушко О. О. Кустарні промисли в Україні періоду НЕПу. *Пам'ять століть*. 2002. № 4. С. 117 – 125.
27. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы: в 5-ти т. Москва: Российская политическая энциклопедия

(РОССПЭН), 1999. Т. 1: май 1927 – ноябрь 1929. 880 с.

28. ЦДАВО України. Ф. 1, оп. 2, спр. 2398, ч. 2. Протоколи засідань правління Всеукраїнського союзу сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» (копії), плани його роботи на 1924 – 25 рр., доповідна записка Українського акційного товариства «Кустекспорт» про стан кустарно-промислової кооперації на Україні. Схеми ревізії відділів «Сільського господаря» та списки його співробітників. 1924 – 1925 рр. 321 арк.

29. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 2, оп. 1, спр. 14. Про монополізацію шкіри. 1919 р. 74 арк.

30. ЦДАВО України. Ф. 2, оп. 2, спр. 375. Протоколи засідань РНК УРСР та матеріали до них, оригінали й копії. 1922 р. 229 арк.

31. ЦДАВО України. Ф. 27, оп. 6, спр. 1807. Матеріали про стан кустарно-виробничої промисловості на Україні. 1925 – 1926 рр. 275 арк.

32. ЦДАВО України. Ф. 340, оп. 1, спр. 3572. Декрет Совнаркома РФСР «О регулюванні кустарної промисловості та націоналізації промисловості», циркуляри та інструкції Наркомпрода УРСР. 1920 р. 28 арк.

33. ЦДАВО України. Ф. 337, оп. 1, т. 2, спр. 2397. Доповіді губернських відділів РСІ УРСР про обслідування кустарної промисловості в 1925 р. 1925 р. 237 арк.

34. ЦДАВО України. Ф. 3040, оп. 1, спр. 250. Листування з НК РСІ УРСР, губвиконкомами та губекономрадами про стан кустарно-шкіряної промисловості. 1922 р. 45 арк.

35. Щербина І. В. Посилення нелегальної підприємницької діяльності непманів та боротьба з нею в роки зламу НЕПу (кінець 1920-х – початок 1930-х рр.). *Культура народів Причорномор'я*. 2005. № 73. С. 209 – 213.

REFERENCES

1. SEMENOVA, O. (2013–2015). Research Materials of the Tanning Handicraft Industry in

the Middle Dnipro Land in Hlevakha, Vasylkiv Region, the Town of Vasylkiv, Kyiv District, and the Village of Danyna, Nizhyn Region, Chernihiv District. In: *Archives of M. Rylsky Institute of Art Studies, Folklore, and Ethnology*, 14 pp. [in Ukr.]

2. BAZHAN, O. (2011). Repressive Activities of All-Ukrainian Extraordinary Commission for Combating Counter-Revolution, Speculation, and Sabotage – State Political Directorate – People's Commissariat of Internal Affairs – Committee of State Security in Kyiv Region during 1919–the 1980s. In: *Archives of All-Ukrainian Extraordinary Commission for Combating Counter-Revolution, Speculation and Sabotage – State Political Directorate – People's Commissariat of Internal Affairs – Committee of State Security*, (1 (36)), pp. 156–234. [in Ukr.]

3. VERBYTSKYI, M. (1952). *The Largest Crime of the Kremlin*. London, 112 p. [in Ukr.]

4. Decree of the Council of People's Commissars “The Directives to Authorities Concerning Small-Scale and Handicraft Industries and Handicraft Agricultural Cooperation” (1944). *Collection of Laws of Workers' and Peasants' Government for 1921*. Moscow, pp. 463–464. [in Rus.]

5. Decree of the All-Russian Central Executive Committee and Council of People's Commissars “Concerning Handicraft and Small-Scale Industries” (1944). *Collection of Laws of Workers' and Peasants' Government for 1921*. Moscow: Council of People's Commissars Administration, Bulletin No 53, p. 585. [in Rus.]

6. Recorded by Halyna Korniienko according to Oral Information Provided by Hanna Zamohylna, 1915 Year of Birth, from Kotliarevske Village of Poltava District. In: NOLL, W., *Oral History Project “Transformation of the Civil Society. Oral History of the Ukrainian Peasant Culture in the 1920s–1930s”*. 1992–1999. In: *Archives of Oral History*. Center for Study of the Ukrainian Heritage; St. Thomas More College; University of Saskatchewan. [online] Available at: <http://drc.usask.ca/projects/pcuh/transformation/ukr/search.php?all=TRUE> (Accessed 01 Feb. 2019). [in Ukr.]

7. ZARUDNYI, S. (1927). Vocational Education in Handicraft Industries of Ukraine. In: *Handicraft Industries and Handicraft Industrial Cooperation of the USSR*. Kharkiv, pp. 149–157. [in Ukr.]
8. KALYNYK, O. (1953). What Is Communism Associated With? In: *Documents about Russian-Communist Terror in Ukraine*. Munich–Toronto, 112 p. [in Ukr.]
9. KAPUSTIAN, H. (2001). Information Materials of All-Ukrainian Extraordinary Commission for Combating Counter-Revolution, Speculation and Sabotage – State Political Directorate as a Historical Source for Studying Social and Political Life of the Ukrainian Village in the 1920s. In: *Archives of All-Ukrainian Extraordinary Commission for Combating Counter-Revolution, Speculation and Sabotage – State Political Directorate – People’s Commissariat of Internal Affairs – Committee of State Security*, (2 (17)), pp. 1–12. [in Ukr.]
10. KOZATSKA, T. (2005). State Duties of Peasants in the Soviet Ukrainian Agriculture (1928–1933): Historic and Theoretic Aspects. In: *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats* (Problems of History of Ukraine: Facts, Opinions, and Searches. Inter-Institutional Collection of Scientific Papers), Vol. 13, pp. 202–213. [in Ukr.]
11. *Constitution of the Ukrainian SSR*. (1920). Kharkiv: Vseukrainskoye izdatelstvo, 16 p. [in Rus.]
12. *Cooperation and Collectivization of Poor Peasants and Farm Servants: Collected Materials* (1930). Moscow, 55 p. [in Rus.]
13. KOSTENKO, L. (2007). Tanning and Shoemaking Industries in Sedniv, Chernihiv Region. *Siverianskyi litopys* (Severian Chronicle), (4), pp. 77–83. [in Ukr.]
14. ZARUDNYI, S., ed., (1927). *Handicraft Industries and Handicraft Industrial Cooperation of the USSR*. Kharkiv, 225 p. [in Ukr.]
15. MORHUN, O. (1966). *History of Industrial Cooperation in Ukraine*. Munich, 270 p. [in Ukr.]
16. KOVALENKO, O. et al., comps., (2012). *Attitudes and Behavior of Chernihiv Population under the Conditions of Stalin’s Revolution “from Above”*. 1928–1938. Collected Documents and Materials. Chernihiv, 464 p. [in Ukr.]
17. NYZOVA, L., KULCHYTSKYI, S., ed., (2001). *Nationalization of Handicraft Industries in the USSR (the 1920s–1930s)*. Kyiv: NAS of Ukraine, Institute of History of Ukraine, 167 p. [in Ukr.]
18. NYZOVA, L. *Integration of a Small Business Owner into the Soviet Manufacturing System of Ukraine (the early 1930s)* [online] Available at: <http://politics.ellib.org.ua/pages-5068.html> (Accessed 08 Feb. 2019). [in Ukr.]
19. NYZOVA, L. (2013). Ukrainian Handicraftsmen during the Years of the New Economic Policy. In: *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats* (Problems of History of Ukraine: Facts, Opinions, and Searches. Inter-Institutional Collection of Scientific Papers), Vol. 22, pp. 207–218. [in Ukr.]
20. State of the Tanning Industry during the First Half of the 1919. (1919). *Narodnoye Khozyaystvo* (National Economy), (9–10), p. 125. [in Rus.]
21. Resolution of the Administrative and Financial Commission under the Council of People’s Commissars “On Measures to Provide Development of Handicraft Industrial Cooperation” Approved on November 16, 1925. (1927). In: S. ZARUDNYI, ed., *Handicraft Industries and Handicraft Industrial Cooperation of the USSR*. Kharkiv, pp. 218–221. [in Ukr.]
22. Resolution of the 14th Conference of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) “On Industrial Cooperation” (1927). In: S. ZARUDNYI, ed., *Handicraft Industries and Handicraft Industrial Cooperation of the USSR*. Kharkiv, pp. 203–209. [in Ukr.]
23. SENKO, H. *We Complete the Five-Year Plan Dressed in Patched Pants*. Buenos-Aires: Peremoha, 34 p. [in Ukr.]
24. BERELOVICH, A., DANILOV, V., eds., *Soviet Village in the View of All-Ukrainian Extraordinary Commission for Combating Counter-Revolution, Speculation*

and Sabotage – Joint State Political Directorate – Committee of State Security. 1918–1939. Documents and Materials: In 4 Volumes. Moscow, Vol. 2: 1923–1929. 1168 pp; Vol. 3: 1930–1934; Book 1: 1930–1931, 864 pp. [in Rus.]

25. STASIUK, O. (2008). *Genocide of Ukrainians: Deformation of Folk Culture*. Kyiv, 224 p. [in Ukr.]

26. SUSHKO, O. (2002). Handicraft Industries of Ukraine during the NEP Period. *Pamiat stolit* (Memory of the Centuries), (4), pp. 117–125. [in Ukr.]

27. *May 1927 – November 1929*, Vol. 1 of *Tragedy of the Soviet Village. Collectivization and Dekulakization. 1927–1939*. Documents and Materials: In 5 Volumes. (1999). Moscow: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya, 880 p. [in Rus.]

28. Minutes of Meeting of Board of All-Ukrainian Union of Agricultural Cooperation “The Rural Farmer” (copies), Its Work Schedule for 1924–25, Report of Ukrainian Joint Stock Company “Kusteksport” concerning the State of Handicraft Industrial Cooperation in Ukraine. Schemes of Revision and Lists of Its Staff. (1924–1925). In: *Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine*, 321 p. [in Ukr.]

29. On Monopolization of Rawstock (1919). In: *Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine*, 74 p. [in Ukr.]

30. Minutes of Meeting of Council of People’s Commissars of the USSR (Materials

of the Meeting, Copies and Originals) (1922). In: *Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine*, 229 p. [in Ukr.]

31. Materials on the State of Handicraft Industries in Ukraine (1925–1926). In: *Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine*, 275 p. [in Ukr.]

32. Decree of Council of People’s Commissars of RSFR “On the Regulation of Handicraft Industries and Nationalization of Industry”, Directives and Instructions of People’s Commissariat for Food of the USSR (1920). In: *Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine*, 28 p. [in Ukr.]

33. Reports of Provincial Departments of Workers’ and Peasants’ Inspectorate of the USSR Concerning Research of Handicraft Industries in 1925. (1925). In: *Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine*, 237 p. [in Ukr.]

34. Communications with People’s Commissariat of Workers’ and Peasants’ Inspectorate of the USSR, Provincial Executive Committees, and Provincial Economic Councils Concerning State of Tanning and Leather Handicraft Industry (1922). In: *Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine*, 45 p. [in Ukr.]

35. SHCHERBYNA, I. (2005). Intensification of Illegal Nepmen’s Business Activities and Fighting Against Them in the Years of NEP Breakdown (late 1920s – early 1930s). *Kultura Narodov Prichernomor’ya* (Black Sea Region Culture), (73), pp. 209–213. [in Rus.]